

Bağdat Felsefe Okulunun Son Temsilcisi İbnü's-Semh ve Etkileşim Ağı

Öz: Bu araştırmanın temel hedefi kaynaklarda hakkında az bilgi bulunan Bağdat felsefe okulunun son dönem temsilcisi İbnü's-Semh (öl. 418/1027) ve onun etkileşim ağınnı tespitidir. Özellikle Aristoteles'in Retorika ve Fizik eserlerinin günümüze ulaşmasında önemli emeği olan İbnü's-Semh'in iki farklı risalesi de bulunmaktadır. İbnü's-Semh'in Bağdat'ta Yahyâ b. Âdî'nin yerini alması ve Aristoteles'in eserlerini okutması farklı dini gruplara mensup öğrencilerle etkileşim kurmasına yol açmıştır. Özellikle son dönem Mu'tezile'sinin en önemli siması Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin felsefeye olan ilgisi İbnü's-Semh'in katkısıyla başlamış ve bunun akabinde kelâm ilmi içerisinde felsefi yöntemi de gözetenek yeni bir yöntem teklifinde bulunmuştur. Çalışmanın temel hedefi kısıtlı sayıdaki İbnü's-Semh hakkında araştırmalara ilave veya alternatif olarak Retorika ve Fizik'in yazmalarından, kendi yazmış olduğu risalelerden ve özellikle etkileşim ağından hareketle İbnü's-Semh'in entelektüel biyografisini inşa etmeye çalışmaktır. Çalışmanın neticesinde İbnü's-Semh'in Aristoteles metinlerini anlama çabasının, onu Retorik ve Fizik gibi kilit metinlerin yeni çevirilerini hazırlamaya sevk etmiş olduğu ve böylece daha önceki Süryânice ve Arapça çevirileri karşılaştırıp istinsah etmeye yönelttiği teyit edilmiştir. Ayrıca onun Aristoteles metinlerine olan ilgisi bu metinleri derslerde okutarak şerh etmesine zemin hazırlamıştır. Diğer taraftan İbnü's-Semh'in tevarüs ettiği geleneği canlı tutma çabası Aristotelesçiliği Bağdat'ta ve dolayısıyla tüm İslâm dünyasında hâkim felsefi paradigmaya dönüştürmüştür.

Anahtar Kelimeler: Felsefe, Kelâm, Bağdat Felsefe Okulu, İbnü's-Semh.

Ibn al-Samh the Last Representative of the Baghdād School of Philosophy and the Network of Interaction

Abstract: The main objective of this study is to identify Ibn al-Samh (d. 418/1027), the last representative of the Baghdād school of philosophy, about whom there is little information in the sources, and his network of interaction. Ibn al-Samh, who was played a special role in the survival of Aristotle's Rhetorica and Physics, also wrote two different treatises. Ibn al-Samh replaced Yahyā b. Ādī in Baghdād and taught Aristotle's works, which led him to interact with students from different religious groups. Abū l-Husayn al-Basrī, the most important figure of the late Mu'tazilites, began his philosophical adventure through Ibn al-Samh and subsequently proposed a new methodology within the science of kalām by considering the philosophical method. The main goal of this study is to construct an intellectual biography of Ibn al-Samh based on the manuscripts of Rhetorica and Physics, his own treatises, and especially his network of interactions as an addition or alternative to the limited number of studies on Ibn al-Samh. The study confirms that Ibn al-Samh's endeavor to understand Aristotle's texts prompted him to prepare new translations of key texts such as the Rhetorica and Physics, and thus to compare and copy earlier Syriac and Arabic translations. Moreover, his effort to understand Aristotle's texts paved the way for him to read and comment on these texts in his lectures. On the other hand, Ibn al-Samh's effort to keep the tradition he had inherited alive transformed Aristotelianism into the dominant philosophical paradigm in Baghdād and thus throughout the Islamic world.

Keywords: Philosophy, Kalām, The School of Baghdād, Ibn al-Samh.

Halil
İbrahim
DELEN*

* Dr. Arş. Gör., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı. E-Posta: hidelen@nku.edu.tr ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2803-0300>

Giriş

Hiristiyan/Nestûrî olan bir grup filozofun, Aristoteles felsefesini 10. yüzyıl Bağdat'ına taşıması ile oluşan okula Bağdat ekolü denilmektedir. Bağdat ekolü Bağdat Meşşâileri [Peripatetik] olarak da anılmaktadır. Bağdat okulu mensupları arasında Ebû Bişr Mettâ b. Yûnus el-Kunnâî (Yûnânî) (öl. 328/940), Fârâbî (öl. 339/950), Yahyâ b. Adî (öl. 364/975), Ebû Süleymân es-Sicistânî (öl. 391/1001 [?]), İbnü's-Semh, Ebû'l-Ferec İbnü't-Tayyip (öl. 435/1044) ve Ebû Hayyân et-Tevhîdî (öl. 414/1023) gibi şahsiyetler bulunmaktaydı. Okulun isminden de anlaşılacağı üzere, Bağdat merkezli olup faaliyet dönemleri yaklaşık olarak 870 ile 1050 yılları arasını kapsamaktadır. Genel olarak, okulun çalışmaları Aristoteles mantığına odaklanmış olmakla birlikte mantık dışındaki konularla da ilgilenmişlerdir. Ancak bu meseleleri de Aristoteles merkezinde ele almışlardır.¹

Bağdat okulunun kurucusu olarak Süryânî kökenli Nestûri Mettâ b. Yûnus gösterilmektedir.² Kendisi bir mantıkçı olmasının yanı sıra aynı zamanda Aristoteles'in bazı eserlerini tercüme eden kişidir.³ Diğer taraftan Fârâbî, Yahyâ b. Adî ve Ebû Süleyman es-Sicistânî'ye de hocalık yapmıştır. Yahyâ b. Adî, Mettâ b. Yûnus gibi, Ya'kübî mezhebinden olsa da Süryânî bir Hiristiyan'dır ve hem Mettâ b. Yûnus'un hem de Fârâbî'nin öğrencisidir. Her iki hocası gibi mantık, dil ve gramer sahalarına özel bir ilgisi bulunmaktadır. Yahyâ b. Adî, on birinci yüzyılın başında hayatta olan, son dönem Bağdat okuluna mensup filozofların neredeyse tamamının hocasıdır. Önde gelen öğrencileri arasında da İbnü's-Semh yer almaktadır. O, Yahyâ b. Adî'nin vefatıyla birlikte Bağdat okulunun liderliğini, Aristoteles'in eserlerini okutma,

---

¹ Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1997), 308-310, 323-325; Dimitri Gutas, "Origins in Baghdad", *The Cambridge History of Medieval Philosophy*, ed. Robert Pasnau (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 1/24-25; Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*, çev. Lütfü Şimşek (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003), 25.

² Ebû Bişr Matta'nın meşhur olduğu olaylardan birisi Ebû Saîd es-Sîrâfî ile Arap grameri ve Yunan mantığı değeri üzerine yaptığı ünlü tartışmadır. bk. Osman Bilen, "Ebû Bişr Mattâ ile Ebû Sa'îd es-Sîrâfî Arasında Mantık ve Gramer Üzerine Bir Tartışma", *İslâmiyat Dergisi* 7/2 (2004), 155-172.

³ Mettâ b. Yûnus ve onun kurduğu Bağdat ekolü tarafından ortaya konan felsefi müfredat, Aristoteles'in eserlerinden geliştirilen bilimler sınıflandırmasını esas almaktadır. Aristoteles'in günümüze ulaşan çoğu eserini içeren bu müfredatın tamamı, bizzat Bağdat ekolü tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir. Aristoteles külliyatı mantık, fizik, metafizik ve etik alanlarında Arapça olarak Mettâ b. Yûnus tarafından oluşturulmuş ve aynı zamanda bunların tahlil edilmesi için bir yöntemin ana hatları yine onun tarafından tesis edilmiştir. Gutas, "Origins in Baghdad", 1/24-25.

şerh ve istinsah etme görevini devam ettiren kişidir.⁴

İbnü's-Semh üzerine yapılan çalışmalar az olmakla birlikte bu araştırmalar genellikle kısıtlı bilgilerin tekrarı ihtiva etmektedir. Bununla birlikte genel olarak Bağdat felsefe okulu üzerine yapılan çalışmalar Yahyâ b. Adî ve İbnü's-Semh'le arasında hem ders arkadaşlığı hem de hoca-öğrenci ilişkisi olduğu anlaşılan Ebü'l-Ferec İbnü't-Tayyip üzerine yapılmıştır.⁵

1. Hayatı ve Etkileşim Ağı

Hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmayan İbnü's-Semh'in asıl adı Ebü 'Ali el-Hasan Sehl b. Galib İbnü's-Semh'tir. M. 945 yılında doğup 1027 yılında vefat ettiği bilinmektedir. Hıristiyan bir tabip olduğu ve Bağdat'ta Bâbü't-tâk'ta kitapçılık ile uğraştığı kaynaklarda geçmektedir. Bağdat'ta doğmasına nisbetle 'İrâkî', mantık ilmindeki behresinden dolayı 'Mantikî' diye de anılmaktadır.⁶

İbnü's-Semh Bağdat felsefe okulunu devam ettiren önemli isimlerden birisi olup aynı zamanda bu okulun önde gelen üstatlarından Yahyâ b. Adî'nin de öğrencisidir.⁷ İbnü's-Semh diğer taraftan Bağdat felsefe okulu içerisinde kendisine ekolün öncüsü ismi verilen son kişi kabul edilmektedir. Kendisinden sonra bu çevre içerisinde yetişen kişiler, Bağdat felsefe okula mensup olmakla birlikte Yahyâ b. Adî'nin öğrencileri olup onu takip etmişlerdir.⁸ Bu açıdan bakıldığında İbnü's-Semh'in hocası seviyesinde bir alimin veya kendisini ilmi yönden aşan bir üstadın gelmediği söylenebilir.

Tıp ve felsefeye ilgi duyan İbnü's-Semh'in Bağdat çevresinde tanınmış birisi olduğu anlaşılmaktadır. Bağdat felsefe okulu çevresi olarak adlandırılan grubun temel metinlerinden olan Aristoteles'in *Retorika* ve *Fizik* eserlerini okumuş, okutmuş ayrıca istinsah ve şerh ederek sonraki dönemlere de aktarmıştır. Bu eserlerin Arapça tercümeleminin bu ilmi çerçeveden günümüze aktarılmasında kendisi önemli roller üstlenmiştir. Kaynaklarda kendisinin iyi

---

⁴ Jon McGinnis - David C. Reisman, *Classical Arabic Philosophy: An Anthology of Sources* (Indianapolis: Hackett Publishing Company, Inc., 2007), 121-122.

⁵ Ebü'l-Ferec İbnü't-Tayyip için bk. Alaattin Tekin, "Mantikçi ve Şarih Ebü'l-Ferec Abdullah İbnü't-Tayyip'in Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri", *Mantık Araştırmaları Dergisi* 4/1 (30 Haziran 2022), 63-103.

⁶ Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Adî, *Maḳālâtü yahyâ b. 'adî el-felsefiyye*, thk. Sahbân Halifât (Amman: el-Câmiatü'l-Ürdüniyye, 1988), 476/40 (Muhakkikin Girişi).

⁷ Nicholas Rescher, *İslam Mantık Tarihi*, çev. Ahmet Kayacık (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 236; Joel L. Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islam -The Cultural Revival during the Buyid Age-* (Leiden, The Netherlands: Brill, 1992), 131.

⁸ Ahmet Kayacık, *Bağdat Okulu ve İslam Düşüncesindeki Yeri* (İstanbul: Üniversite Kitabevi, 2004), 115.

derece mantık bildiği de geçmektedir.⁹ İbnü's-Semh hakkındaki kayıtlar bize Aristoteles'in kitapları üzerine nitelikli şerhler yazan Iraklı bir mantıkçı olduğunu söylemektedir.¹⁰

Her ne kadar Ebû Hayyan et-Tevhîdî Bağdat felsefe okulu içerisinde ezber, aktarım ve tartışmada diğerlerine nazaran daha düşük seviyede olduğunu belirtse de İbnü's-Semh'in çalışmaları ve okul içerisindeki etkisi göz önüne alındığında Tevhîdî'nin bu şekilde bir değerlendirmede bulunmasının altında farklı kişisel sebeplerin olması muhtemeldir. Kaldı ki Bağdat ekolünün en önemli özelliği Aristoteles'in metinleri etrafında bir istinsah ve şerh geleneği oluşturmalarıdır ki İbnü's-Semh de bu profile uymaktadır.¹¹ Diğer taraftan *el-İmtâ' ve'l-mu'ânese*'nin yazılış sürecini düşündüğümüzde vezirin¹² Bağdat felsefe okulu, İbnü's-Semh ve dönemin diğer filozofları hakkındaki görüşlerini sorması İbnü's-Semh'in ilmi çevreler tarafından tanındığının ve önemsendiğinin bir işareti olarak değerlendirilebilir.¹³ Ayrıca Tevhîdî yine bizzat kendisi de İbnü's-Semh'in felsefeye olan ilgisine dikkat çekmekte, vermiş olduğu bilgilerde İbnü's-Semh'in bu felsefî çevrenin tartışmalarına yaptığı katkılardan da bahsetmektedir. Bunun yanında İbnü'l-Hammâr'a (öl. 410/1019 [?]) sorulan bir soruda verilen mekân bilgisi de İbnü's-Semh'in kitap dükkanının toplanma merkezi veya ilmi tartışmaların yapıldığı bir müzakere ortamı olduğu izlenimi uyandırmaktadır.¹⁴

Yukarıda da ifade edildiği üzere İbnü's-Semh Bağdat felsefe okulunun devamını sağlayan önemli isimlerden birisidir. O hocası Yahyâ b. Adî'den

⁹ Rescher, *İslam Mantık Tarihi*, 236; Kayacık, *Bağdat Okulu*, 115; Cecilia Martini Bonadeo, "Ibn al-Samh", *Encyclopedia of Medieval Philosophy*, ed. Henrik Lagerlund (Dordrecht: Springer Netherlands, 2011), 514; Elvira Wakelnig, "Ibn al-Samh, Abū 'Alī", *Encyclopaedia of Islam, THREE* (Leiden: Brill, 2019).

¹⁰ Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî İbnü'l-Kiftî, *İhbârü'l-'ulemâ' bi-ahbârî'l-ḥükemâ' (Târîḫü'l-ḥükemâ')*, thk. İbrâhîm Şemseddîn (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005), 302.

¹¹ Gutas, "Origins in Baghdad", 1/25.

¹² Mevzubahis olan vezir Büveyhî vezirlerinden İbn Sa'dân'dır. Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin arkadaşı olan Ebü'l-Vefâ el-Bûzcânî kendisini vezir ile tanıştırmış ve vezir tertip ettiği sohbet meclislerinde ele alınan konuları kitaplaştırmasını teklif etmiştir. Böylelikle el-İmtâ' ve'l-mu'ânese eseri vücut bulmuştur. el-İmtâ' ve'l-mu'ânese, içeriğindeki genişlik ve çeşitlilik açısından önemli bir kaynaktır. Ayrıca, X. yüzyılın ikinci yarısında Bağdat'ın merkezi olduğu dönemde İslam toplumundaki bilim ve düşünce hareketleri, dil, edebiyat ve sanat alanlarındaki ilerlemelerden toplumsal, siyasi ve ahlaki değişimlere dair fikir veren nadir bulunan bir kaynaktır. Bk. Mahmut Kaya, "el-İmtâ' ve'l-mu'ânese", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000); Heysem Halife Tuaymî, "Mukaddime", *el-İmtâ' ve'l-mu'ânese* (Beirut: el-Mektebetü'l-'Unsûriyye, 1424), 28.

¹³ Ebû Hayyân Alî b. Muhammed b. Abbâs et-Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-mu'ânese*, thk. Heysem Halife Tuaymî (Beirut: el-Mektebetü'l-'Unsûriyye, 1424), 50.

¹⁴ Ebû Hayyân Alî b. Muhammed b. Abbâs et-Tevhîdî, *el-Mukâbesât*, thk. Muhammed Tefkî Hüseyin (Bağdat: Dârü'l-âdâbi li'n-neşri ve't-tevzî', 1970), 242.

Aristoteles'in *Fizik* ve *Retorika* eserlerini okumuş ve hocasının notları ile beraber bunları daha sonraki kuşağa aktarmıştır.¹⁵

İbnü's-Semh Bağdat felsefe okulunun son dönemini temsil etmesi sebebiyle kendisinden sonra ekolü devam ettiren kimsenin olmadığı anlaşılmaktadır. Hayatı hakkında az bilgi olduğu gibi öğrencileri hakkında da fazla bilgi bulunmamaktadır. Öğrencileri arasında özellikle son dönem Mu'tezilesinin en önemli temsilcisi Ebü'l-Hüseyn el-Basrî (ö. 436/1044) zikredilmektedir. İbn Hazm'ın mantık kaynakları hakkında bazı ipuçları da İbnü's-Semh'i karışımıza çıkarmaktadır. İbn Hazm'ın mantık alanında Bağdat felsefe okuluyla ilişkisi olduğu anlaşılmaktadır. İbn Hazm'ın Bağdat okulu ile ilişkisi irdelendiğinde önümüze birkaç isim çıkmaktadır. İbn Hazm'ın mantık eseri *Takrîb*'in İzmir nüshasında -muhakkikin aktardığı üzere- ilginç bir bilgi geçmektedir: İbn Hazm Ebü'l-Futûh olarak bilinen Sâbit b. Muhammed el-Cürçânî el-Adevî el-Endelusi (öl. 431/1040) isimli birisinden mantık dersi aldığını ifade etmektedir.¹⁶ İbn Hazm'ın övgüyle bahsettiği bu ismin İbnü's-Semh'in yakın çevresinde bulunan öğrencilerinden birisi olduğu anlaşılmaktadır. İbn Hazm'ın Bağdat felsefe okulu ile bağlantısını kuran Ebü'l-Fütûh, İbnü's-Semh'ten mantık ilmini öğrenmiş hatta bir müddet birlikte aynı evde yaşamış birisidir.¹⁷

İbnü's-Semh'in Ebü'l-Hüseyn el-Basrî ile olan hoca-öğrenci ilişkisi hakkında bazı kaynaklar Basrî'nin hocası olarak Endülüslü âlim Ebü'l-Kâsim Asbağ b. Muhammed b. es-Semh el-Gırnâtî'yi (öl. 426/1035) göstermektedir. Lakin bu bilgi hatalı gözükmektedir. Çünkü İbnü's-Semh el-Gırnâtî matematik ve astronomi âlimi olup yaşadığı bölge olan Gırnata'dan da çıkmamıştır. Basrî'nin de Bağdat'tan çıkmadığını göz önüne aldığımızda bu hoca-öğrenci ilişkisi imkânsız gözükmektedir.¹⁸

Gimaret, Basrî'nin İbnü's-Semh'in öğrencisi olmasına kuşkuyla yaklaşmakta

¹⁵ S. M. Stern, "Ibn al-Samh", *Journal of the Royal Asiatic Society* 88/1-2 (1956), 38.

¹⁶ Ebü Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ' = İrşâdü'l-erib ilâ ma'rifeti'l-edîb = Tabakâtü'l-üdebâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Garbi'l-İslâmî, 1993), 2/773-774; Mustafa b Abdullah Kâtib Çelebi Hacı Halife, *Süllemü'l-vüşûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, thk. Mahmud Abdülkadir el-Arnaut (İstanbul: Ma'hedü'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye / İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2010), 401.

¹⁷ Ebü Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm, "et-Takrîb li-haddî'l-mantîk", *Resâ'ilü İbn Hazm*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye lî'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 1987), 4/33, 39; Rafael Ramón Guerrero, "Aristotle and Ibn Hazm. On the Logic of the Taqrîb", *Ibn Hazm of Cordoba The Life and Works of a Controversial Thinker*, Handbook of Oriental Studies. Section 1 The Near and Middle East 103 (Leiden, The Netherlands: Brill, 2013), 413.

¹⁸ Abdülhamîd b. Ali Ebü Züneyd, "Dirase - Muhakkikin Girişî", *Şerhu'l-Umed* (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1990), 1/16; Gırnatalı İbnü's-Semh için bk. Saadettin Ökten, "İbnü's-Semh", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000); Mònica Rius, "Ibn al-Samh: Abü al-Qâsim Aşbagh Ibn Muḥammad Ibn al-Samh al-Gharnâṭī", *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, ed. Thomas Hockey vd. (New York, NY: Springer, 2007), 568-568.

ancak endişesinin nedenlerine dair herhangi bir şey söylememektedir.¹⁹ Ancak Basrî'nin istinsah ettiği Aristoteles'in *Fizik* eserinin nüshasının hâşiyesine "Aristoteles'in *Fizik*'inin *İshâk b. Huneyn çevirisinin ilk bölümü, Muhammed b. Ali el-Basrî tarafından Ebû Ali b. es-Semh'le birlikte okundu, içerdiği şerhler onun [el-Basrî] tarafından onun [İbnü's-Semh'in] yazdırılmasıyla yazıldı"* şeklinde düşülen not Basrî ile İbnü's-Semh arasındaki hoca-öğrenci ilişkisini destekler mâhiyettir.²⁰

İbnü's-Semh'in Basrî'ye hocalık yapması kelâm-felsefe etkileşimi açısından ayrı bir önem ifade etmektedir. Çünkü Basrî, kelâmî meselelerin çözümünde, kelâm birikimine ilave olarak felsefî düşüncüyü de göz önünde bulundurmıştır. Her ne kadar onun bu yöntemi sert eleştirilere yol açsa da nihâî olarak erken dönemde kelâm-felsefe birlikteliğinin tesisi açısından önemli bir adım atmıştır. Bu adımı atmasında bulunduğu muhit olan Bağdat felsefe okulunun ve özellikle İbnü's-Semh'in etkisi yadsınmaz.²¹ Kelâm-felsefe ilişkilerinin tarihine bakıldığında Fahreddîn er-Râzî (öl. 606/1210) ismi ön plana çıkmaktadır. Kendisiyle kelâm-felsefe ilişkisinin zirveye ulaştığı kabul

¹⁹ Daniel Gimaret, "Abu'l-Hosayn Başrî", *Encyclopædia Iranica*, 2011; Veysel Kaya Basrî'nin hocası olarak İbn Süvar ismini de zikretmektedir. Kaya ayrıca İbn Süvar ismini zikrettiği pasaja verdiği dipnotta "Madelung'un makalesi sadece İbnü'l-Semh'i dikkate alırken, Giannikas birtakım somut deliller sunarak İbn Süvar'ın da Ebü'l-Hüseyn'in 'felsefe hocası' olarak hesaba katılması gerektiğini ifade eder" şeklinde bir açıklamada bulunmaktadır. Öncelikli olarak Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin hoca silsilesinde İbn Süvar hiçbir şekilde geçmemektedir. Kaldı ki Veysel Kaya'nın kaynak olarak gösterdiği metinlerde İbn Süvar'ın ismi dahi geçmemektedir. Kaya'nın bahsettiği husus İbnü's-Semh'in Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin hocası olması noktasındaki kuşkuudur ki bu da Madelung'a ait değil Gimaret'in görüşüdür. Gimaret, Stern'nin ifade ettiği İbnü's-Semh'in Basrî'nin hocası olmasına kuşkuyla yaklaşmakta lakin buna herhangi bir neden söylememektedir. Gimaret'in buradaki itirazı S. M. Stern'edir. Giannakis ise Leiden yazmasındaki somut ifadelerle dayanarak İbnü's-Semh ile Basrî arasındaki hoca öğrenci ilişkisini doğrulamaktadır. Madelung ise dışarıdan bir göz olarak bu tartışmayı aktarmaktadır. Muhtemelen burada sehven bir karışıklık olmuştur. Sonuç olarak Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin hocası olması bakımından Ebü'l-Ferec İbnü't-Tayyib hakkında bir şüphe söz konusu değildir. Tartışmaya konu edilen isim bahsedildiği gibi İbn Süvar değil, İbnü'-Semh'tir. Giannakis de bu hoca öğrenci ilişkisini gayet somut örnekler üzerinden temellendirmektedir. Bk. Veysel Kaya, *İbn Sînâ'nın Kelâma Etkisi* (Otto, 2015), 13; Krş: Stern, "İbn al-Samh"; Elias Giannakis, "The Structure of Abû l-Husayn al-Basrî's Copy of Aristotle's Physics", *Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften* 8 (1993), 251-258; Wilferd Madelung, "Abû l-Husayn al-Basrî", *Encyclopaedia of Islam, THREE*, 2007; Wilfred Madelung, "Ebu'l-Hüseyn Basrî'nin Tanrı'nın Varlığıyla İlgili Delili", çev. Veysel Kaya, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XIX/1 (2010), 333-340.

²⁰ Stern, "İbn al-Samh", 38.

²¹ Basrî'nin felsefe ile olan bu ilişkisi onun tekfire varacak şekilde eleştirilmesine yol açmıştır. Hatta kendisi hakkında "kelâmcı kılığına bürünmüş filozof" ifadeleri kullanılmıştır. İbnü'l-Kiftî, *İhbârü'l-ulemâ'*, 222; Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim Cüşemî, "Şerhu 'Uyûni'l-mesâ'il", *Fazlü'l-i'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Fuad Seyyid (Tunus: ed-Darü't-Tunisiyye, 1974), 402; Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed Şehristânî, *Nihâyetü'l-İkdâm fî 'ilmi'l-keâm*, thk. Alfred Guillaume (Londra: Oxford University Press, 1934), 221.

edilen Fahreddîn er-Râzî'den önce bu yola adım atan ve tüm eleştiri ve haksız ithamlara göğüs geren, Basrî'dir. Bundan dolayı Josef van Ess, Fahreddin er-Râzî'nin Basrî'yi alternatif bir karşılık olarak bulduğunu ifade etmektedir.²² Felsefe ile kelâmın özelde Mu'tezile sistematığının barışmasını tesis eden, kendisinden sonra özellikle felsefî kelâmın önemli simalarından Fahreddin er-Râzî, Nâsiruddîn et-Tûsi (öl. 672/1274), İbnü'l-Mutahhar el-Hillî (öl. 726/1325) gibi âlimlerin ilgisini çeken Basrî'nin felsefe ve tıpla olan macerası aslında İbnü's-Semh ile başlamaktadır.²³ Çünkü kendisi tıp tahsil etmeye başlamasından sonra felsefeye merak salmış ve nihayetinde İbnü's-Semh'ten ders almaya başlamıştır. Bunun akabinde tıp ve felsefe eğitimi aldıktan sonra Kâdî Abdülcebbar'ın öğrencisi olmuştur. Daha sonra hocasından tevarüs ettiği Mu'tezilî birikimi kritik ederek diğer bir ifade ile felsefî doktrine göre tashih ederek yeni bir yöntem teklifinde bulunmuştur.²⁴ Bu durum, kendisinden önce felsefeye karşı olan tepkinin Basrî ile kırılmaya başlaması olarak değerlendirilebilir. Basrî'nin özellikle Bağdat felsefe okulu ile hoca-öğrenci ilişkisi içinde olması, kendisinden önceki Mu'tezilî geleneği kritik ederek metodunu eleştirmesi, felsefî metodu benimsemesi olarak yorumlanmaktadır. Basrî'nin arazların varlığı, hudûs delili, kıyâsü'l-gâib ale's-şâhid gibi erken dönem kelâm âlimlerinin benimsemiş olduğu temel metotları eleştirmesi ve bunun yanında imkân teorisine yakın olan tahsis delilini geliştirmesi, ruhun mahiyeti, idrak, işitme ve görmenin mahiyeti ve nedensellik gibi birçok noktada filozoflar ile bir araya gelmesi onun felsefe olan ilişkisini göstermektedir. Bu noktada Basrî'nin atomculuk gibi konularda ileri sürdüğü düşünceler de dikkate değerdir. Özellikle, genelin atomculuğu benimsediği bir dönemde, bir kelâm âlimi tarafından Aristo'nun *Fizik* eserine yapılan şerh önemlidir.²⁵ Bununla birlikte, Basrî'nin arazların varlığına

²² Josef van Ess, *Der Eine und das Andere: Beobachtungen an islamischen haeresiographischen Texten* (Berlin: Walter de Gruyter, 2010), 2/1070.

²³ Halil İbrahim Delen, *Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin Kelam Sistemi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2023), 12-13, 31.

²⁴ Delen, *Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin Kelam Sistemi*, 33-34; Ebü'l-Hüseyn el-Basrî üzerinden Bağdat Felsefe okulunun etkisinin takibi için öğrencilerine de bakılabilir. Örneğin Basrî'den sonra yerine geçen Kerhli Ebü Ali b. Velid kelâm ilminin yanında felsefe ve mantık sahasında da yetkin bir isimdir. Kendisinin iyi derece mantık bilmesi, o dönemdeki kelâm âlimi profilinin aksine Bağdat'da en iyi mantık bilenler arasında zikredilmesi önemli bir noktadır. bk. Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî Zehebî, *Siyeru a'lâmî'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaut (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 18/489-490; Takıyyüddin İbn Teymiyye, *Der'ü te'ârüzü'l-'aql ve'n-naql = Muvâfaqatü şahîhi'l-menkül li-şarîhi'l-ma'kül*, thk. Muhammed Reşad Salim (Riyad: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Süüd el-İslâmiyye, 1991), 9/160.

²⁵ Basrî, atomculuğa mesafeli durmaktadır. Ebü Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî Fahreddin er-Râzî, *Nihâyetü'l-'ukûl fi dirâyeti'l-uşûl*, thk. Sa'îd Fûde (Beyrut: Dârü'z-Zehâir, 2015), 4/19; Ebü Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî Fahreddin er-Râzî, *er-Riyâzü'l-mûnika fî Ârâi Ehli'l-İlm*, nşr. Esad Cuma (Kayrevan: Merkezü'n-Neşri'l-Camiî Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-Ulumi'l-İnsaniyye bi'l-Keyrevan, 2004), 289.

yönelttiği eleştiriler, üzerindeki felsefesi etkinin izleri olarak görülmektedir.²⁶ Burada Basrî'nin felsefî dokuyu benimsemesinde en önemli katkının Bağdat felsefe okulunun hocaları İbnü's-Semh ve Ebü'l-Ferec İbnü't-Tayyib'ten aldığı eğitimin olduğu görülmektedir. Bu sebeple İbnü's-Semh-Basrî kanalıyla felsefî yöntemin alınması, ister kabul ister ret açısından olsun felsefî görüşlerin aktarılması aradaki etkileşimi göstermesi bakımından önem arz etmektedir.²⁷

2. Telifâtı

Kaynaklarda yalnızca İbnü'l-Kiftî, İbnü's-Semh'e bir mantık eseri nispet etmektedir.²⁸ İbnü's-Semh'in Aristoteles'in eserleri üzerine metin istinsahı ve şerhi gibi çalışmaları olmakla birlikte kendisine nispet edilen ve günümüze ulaşan küçük hacimli iki müstakil risalesi de bulunmaktadır.

2.1. Aristoteles'in Şerhu's-Semâ'i't-Tabîî İsimli Eserinin İstinsah ve Şerhi

Bu eser, Aristoteles'in *Fizik* eserinin istinsahını ve metin üzerine şerhini yani açıklamaları içermektedir. *Fizik*'in Leiden nüshası Aristoteles'in metninin İshâk b. Huneyn tercümesini ve İbnü's-Semh'in yorumlarını içermektedir. Aslında bu nüsha İbnü's-Semh'in Bağdat felsefe okulu içerisindeki fizik çalışmalarının bir ürünüdür.²⁹

Kaynaklarda Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'ye *Şerhu's-semâ'i't-tabîî*, *Şerhu'l-esmâ et-tabâî'* şeklinde bir eser nispet edilmektedir.³⁰ Yazma nüshanın kenarından İshâk b. Huneyn ve Yahyâ b. Adî'nin yapmış olduğu Aristoteles'in *Fizik* kitabının Arapça tercümelerinden³¹ kendisine ortak bir metin derlediği

²⁶ Çünkü Basrî'ye kadar kelâmcılar âlemin yaratılmış olduğunu ve buradan hareketle yaratıcının varlığını ispatlamak için fiziki varlığın yapısı hakkında atomcu görüşü benimsemekteydi. Bk. Delen, *Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin Kelam Sistemi*, 117.

²⁷ Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b Abdilkerîm b Ahmed Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Emir Ali Mehna - Ali Hasan Faur (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1993), 1/96.

²⁸ İbnü'l-Kiftî, *İhbârü'l-ulemâ'*, 411-412.

²⁹ Paul Lettinck - James Opie Urmson, *Philoponus: On Aristotle Physics 5-8 with Simplicius: On Aristotle on the Void* (London: Bloomsbury Academic, 1994), 4-5.

³⁰ Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris Zirikî, *el-A'lâm : Kâmûsü terâcim li-eşherî'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikin* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 2002), 6/275; Fuat Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî (Suudi Arabistan: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, ts.), 1/86.

³¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 310.

anlaşılmaktadır.³² Ebü'l-Hüseyin el-Basrî üzerinden günümüze ulaşan İbnü's-Semh'in yorumlarını içeren metin Yahyâ b. Adî'nin yorum ve açıklamalarının yanı sıra batılı kaynaklarda John Philoponus olarak geçen Yahyâ en-Nahvî'nin (öl. VI. yüzyılın ikinci yarısı) de açıklamalarını ve yer yer onun görüşlerinin özetini de içermektedir. Metinde sadece Arapça kaynaklardan ziyade bazen Yahyâ en-Nahvî'nin Yunanca şerhinden farklı örnekler verilmesi bu Arapça istinsahın sade bir özetten ziyade Yunanca şerhin bir açıklaması olarak değerlendirilmesine imkân tanımaktadır. Dönemin şartlarına bakıldığında böyle bir metnin Bağdat felsefe okulu çevresinde inşâ edilebileceğini diğer bir ifade ile Yahyâ b Adî ve İbnü's-Semh'in okulunda yazılabileceğini göstermesi önemli bir noktadır.³³

Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin Aristoteles'in bu eserine ait şerhleri toplaması bunu desteklemektedir.³⁴ Ebü'l-Hüseyin el-Basrî bu eseri İbnü's-Semh ve Ebü'l-Ferec ile okurken hocalarının şerhleri ile birlikte kendisi için istinsah etmiş ve kenarlarına bazı notlar almıştır.³⁵ Nüshada Mettâ b. Yûnus'dan alıntılarda bulunmaktadır, fakat bu notları hocasından mı duyduğu veya Mettâ b. Yûnus'a ait bir yazmaya mı ulaştığı noktasında elimizde bir bilgi bulunmamaktadır.³⁶ Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin bu eseri Leiden Üniversitesi Kütüphanesi 583 numarada kayıtlıdır.³⁷ Günümüze ulaşan nüshanın müstensihisi Ebü'l-Hakem olarak geçmektedir.³⁸ Bunun yanı sıra, Leiden nühası Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin *Fizik*'i kısmen Ebû Ali İbnü's-Semh ve kısmen Ebü'l-Ferec ile birlikte okuduğu izlenimini uyandırmaktadır. Bu durum en iyi Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin hocalarından birine soru sorduğu bölümlerde gözlemlenmektedir. Örneğin, metinde “*Ebû Ali'ye sordum ... şöyle cevap verdi ...*”; “*Ebü'l-Ferec'e sordum ki... şöyle cevap verdi...*” şeklinde pasajlar bulunmaktadır. Buradan hareketle Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin bir sebeple *Fizik*'in tamamını İbnü's-Semh'le birlikte okumadığı ya da İbnü's-Semh *Fizik*'in

---

³² Josep Puig Montada, “Aristotle, His Course On Natural Philosophy And The Arabic Tradition”, *International journal for the transfer of knowledge* 3 (2018), 96.

³³ Lettinck - Urmson, *Philoponus*, 5.

³⁴ Aristo, *et-tabî'a*, thk. Abdurrahman Bedevî (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1984), 1/25 (Abdurrahman Bedevî'nin Girişi).

³⁵ Madelung, “Abû I-Huşayn al-Başrî”; Gerhard Endress, “The Baghdad Aristotelians”, *Philosophy in the Islamic World*, ed. Ulrich Rudolph vd., Handbook of Oriental Studies. Section 1 The Near and Middle East 115/1 (Leiden, The Netherlands: Brill, 2017), 493.

³⁶ Stern, “Ibn al-Samh”, 40; Günümüze ulaşan nüsha hakkında bk. Giannakis, “The Structure of Abû I-Huşayn al-Başrî's Copy of Aristotle's Physics”.

³⁷ Aristo, *Şerhu's-Semâ'i't-tabî'i* (Leiden: Leiden University Libraries, 583).

³⁸ Stern Ebü'l-Hakem'in tam ismini Ebü'l-Hakem Ubeydullah İbnü'l-Muzaffer b. Abdillâh el-Bâhilî olarak vermekte ve ailesinin endülüs asıllı olduğunu, 486 yılında Yemen'de doğduğunu; Irak, Şam gibi bölgelerde bulunduğunu söylemektedir. Stern, “Ibn al-Samh”, 34; Montada, “Aristotle”, 98; Abdurrahman Bedevî Tabî'a'nın girişinde müstensihinin ismini “Ebü'l-Hakem el-Ma'arrî” olarak vermektedir. Aristo, *et-tabî'a*, 1/27; Yazma nüsha hakkındaki inceleme için bkz: Giannakis, “The Structure of Abû I-Huşayn al-Başrî's Copy of Aristotle's Physics”.

tamamının bir nüshasını yazdıysa da bu nüshanın günümüze ulaşmadığı görülmektedir. Ama Leiden nüshasından anlaşıldığı üzere Basrî, eserin sonunu Ebü'l-Ferec İbnü't-Tayyip'le birlikte okumuştur. Sonuç olarak Aristoteles'in *Fizik* isimli eserinin Arapça çevirisinin tarihi göz önünde bulundurulduğunda, Leiden nüshası, kendisinden istinsah edildiği Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin nüshasının yapısını yansıtmaktadır. Bu nüsha 395/1004'te istinsah edilmiş olup; her bölüm Aristoteles'in *Fizik* eserinin İshak b. Huneyn (öl. 298/910) tercümesinden bölümler içermekte ve aynı zamanda eserin şerhi Ebü'l-Hüseyin tarafından İbnü's-Semh ve Ebü'l-Ferec'in görüşleri temelinde derlenmiştir.³⁹

2.2. Aristoteles'in *Retorika (Rhetorica)* İsimli Eserinin İstinsah ve Notlandırılması

İbnü's-Semh'in ilgilendiği diğer bir metin de *Retorika*'dır. Metin, Arapça tercümesinin istinsahı ve hâşiyeye tarzında notların ilave edilmesinden oluşmaktadır. Eserin yazma halinde bulunan nüshasından anlaşıldığı şekliyle İbnü's-Semh iki farklı Arapça nüshayı bir araya getirmiş ve ayrıca Süryânîce çeviriyle kıyaslamıştır.⁴⁰

Paris'teki Bibliothèque Nationale'de bulunan 2346 numaralı elyazması, Aristoteles'in *Retorika* eserinin günümüze ulaşan tek Arapça çevirisini içermektedir. Bu mecmua içerisindeki Arapça *Retorika*, Aristoteles'in mantık eserlerinin tamamı olan *Organon*'un Arapça çevirilerinden oluşan bir koleksiyonun parçasını oluşturmaktadır. 10. yüzyılın sonunda Yahyâ b Adî'nin öğrencisi olan ve İbnü'l-Hammâr olarak da tanınan filozof İbn Süvâr tarafından derlenmiştir.⁴¹ Bu yazma eser içerisinde gelen metin de İbnü's-Semh tarafından istinsah edilmiş ve sonraki nesillere aktarılmıştır. İbnü's-Semh tarafından Arapça yazılmış *Retorika*'da hâşiyeye olarak düştüğü notlar da bulunmaktadır. Müstensih birkaç yerde hem başka bir Arapça metne hem de Süryânîce başka bir metne atıfta bulunmaktadır. Ayrıca metnin kenarlarında, genellikle sayfanın iç kısmında, hemze şeklinde işaretlere sıkça rastlanmaktadır. Buradan anlaşıldığı üzere İbnü's-Semh muğlak gördüğü veya açıklama ihtiyacı hissettiği kavram ya da ifadelerle karşılaştığında kullandığı Arapça ve Süryânîce metinlere dayanarak notlar almakta ve açıklamalar yapmaktadır. *Retorika*'nın ne zaman ve kim tarafından çevrildiği net olarak tespit edilemese de Bağdat felsefe okulunun önemli temsilcilerinden İbnü's-

³⁹ Giannakis, "The Structure of Abū l-Ḥusayn al-Basrī's Copy of Aristotle's *Physics*", 257-258; Lettinck - Urmson, *Philoponus*, 5.

⁴⁰ Stern, "İbn al-Samh", 42.

⁴¹ İbn Nedîm Yahya b. Adî'den nakille Ebü'l-Ferec İbnü't-Tayyip tarafından istinsah edilmiş metnin bir kısmını gördüğünü ifade etmektedir. Bkz: İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 309.

Semh'e ait bir nüshadan istinsah edildiği kesindir. Müstensih, İbnü's-Semh'in kendi notlarını da kaynak nüshada bulduğu şekliyle aktarmıştır. Çeviriye eklenen iki uzun alıntıda İbnü's-Semh metni bir araya getirirken izlediği yöntemi anlatmaktadır. Bunlar onun yöntemi ve o dönemde mevcut olan metinler hakkında değerli bilgiler de vermektedir. İlk olarak biraz problemlili olduğu anlaşılan bir Arapça nüshayı alan İbnü's-Semh, başka bir Arapça nüshaya ve bir Süryânîce nüshaya dayanarak düzeltmeler yapmıştır. İbnü's-Semh tarafından inşa edilen bu nüsha sonraki dönem metinlerine, şârihlerine de kaynaklık etmiştir.⁴² Mesela selefleri gibi İbn Rüşd de İbnü's-Semh'in *Retorika* metnine, yani günümüze ulaşan Arapça versiyonuna dayanmaktadır. Buradan hareketle *Retorika*'nın gerek metin etrafındaki dersler ile gerek metin istinsahı ve şerhi ile günümüze taşınmasını sağlayan önemli halkalardan birinin İbnü's-Semh olduğunu söylemek gerekmektedir.⁴³

2.3. Cevâbün [‘an mes’eleti sâ’ilin]: Me’l-gâyeti elleti yenhû'l-insânü nahvehâ bi't-tefelsüfi

‘İnsanlar kendilerini felsefe çalışmalarına hangi amaçla adanlar?’ başlığını taşıyan bu eser, felsefeye giriş mahiyetinde bir risale olup bu eserde İbnü's-Semh kendisine felsefe ile ilgilenmenin gayesi hakkında sorulan bir soruyu cevaplandırmaktadır. İnsanın anlam arayışının izini sürmesi olarak da ifade edebileceğimiz bu risalede teorik ve amelî/pratik aklı ve aklî bir kavrayışın/arayışın, arzu duyan her insanı kendi mükemmelliğine ve dolayısıyla gerçek erdeme, yani en yüksek mutluluk biçimine doğru yönlendireceği ifade edilmektedir. Dikkat çeken noktalardan bir tanesi erdem veya hakiki saadet dediğimiz temel hedefe ulaşmanın yolunun sağlam bir mantıksal çıkarımdan geçmesidir. İnsanın zâtını kemâle erdirmesi felsefeye yönelmesiyle başlamaktadır.⁴⁴

2.4. Kıavlün fi'l-Ahbâri elletî yuhbiru bihâ kesîrûn

İbnü's-Semh tarafından kaleme alınan, “birçok kişinin aktardığı haberler üzerine” başlığını taşıyan ve risale şeklinde ifade edilebilecek olan bu çalışma, aynı konuda birçok kişi tarafından dile getirilen ifadelerin doğruluk koşulları ile alakalıdır. Diğer bir ifade ile herhangi bir iddianın doğruluğu ya da yanlışlığı noktasında kişilerin etkisini ele almaktadır. Yani bu risalede, bir iddiayı

---

⁴² Uwe Vagelpohl, *Aristotle's Rhetoric in the East: The Syriac and Arabic Translation and Commentary Tradition* (Leiden, The Netherlands: Brill, 2008), 39-44.

⁴³ Vagelpohl, *Aristotle's Rhetoric in the East*, 199.

⁴⁴ Mehdî Muhakkik, “Risâle-i İbnü's-Semh der gâyat-i felsefe”, *Bist guftâr der mebhâhisi 'ilmî ve felsefî ve kelâmî ve firaki islâmî* (Tahran: Müessese-i Mütalaat-i İslâmî Dânişgâh-ı McGill Şube-i Tahran, 1976), 319-332.

çoğunluğun aktarması onu doğru kılar mı? sorusuna cevap aranmaktadır.⁴⁵

İbnü's-Semh birden fazla kişi tarafından ifade edilen görüşlerin sıhhat değerini sorgulamaktadır. Aslına bakıldığında herkesin bir sosyal çevresi bulunmakta olup her görüş de bir anlam dünyasını ifade etmektedir. Bu sebeple her görüşün bir taraftarı bulunmakta olup birbirleriyle çelişmeleri de farklı bir gerçekliktir. İbnü's-Semh örnek olarak, çeşitli dinî topluluklar tarafından peygamberler veya dinî-tarihî gelenekler hakkında yapılan açıklamaları göstermektedir. Ona göre bu tür söylemlerin, ilkelerinin veya öncül ve kabullerinin geçerlilik iddiasına sahip olmadığını veya mantikî bir zemin ile doğrulanabilir olup olmadığını anlamak için mantıksal tahlile tabi tutulması gerekmektedir.

İbnü's-Semh argümanını, Hz. Mûsâ ve Hz. İsa'ya dair Yahudiler, Hıristiyanlar, Mecûsiler ve Sabîiler gibi farklı dinî topluluklar tarafından aktarılan çeşitli rivayetleri tartışarak geliştirmektedir. Duyu algısı, burhan ve mantıksal çıkarımı ve bunların haberlerin güvenilirliğini değerlendirmede nasıl uygulanacağını tartışmaya geçmeden önce akıl yürütmesini neden-sonuç ilişkisi bağlamında sistematik bir şekilde ele almaktadır. Nihâi olarak İbnü's-Semh, bir haberin doğruluğunun kesintisiz nakil zincirleri yoluyla tespit edilebileceği iddiasını kabul etmemektedir. Çünkü bu ona göre taklit anlamına gelmektedir.

İbnü's-Semh burada haber verenin diğer bir ifade ile şahitlerin sayısının rasyonel yöntemle ispat noktasında bir anlam ifade etmediğini savunmaktadır. Ona göre geçerliliği mantikî diğer bir ifade ile rasyonel çıkarım kriterlerine göre açıklanabilen bir iddia için şahit sayısının çokluğu önemsizdir.⁴⁶ Aslında İbnü's-Semh mantıksal istidlalini bu önceliğini vurgularken, dinî geleneğin, özellikle de İslâmî ilimler içerisinde râvi sayısının belirli bir kriter ifade ettiği hadis ilminin belirli paradigmalarını hedef aldığı anlaşılmaktadır.⁴⁷ Bu açıdan bakıldığında tevâtür konusunda en erken

⁴⁵ Endress, "The Baghdad Aristotelians", 493-494.

⁴⁶ Muhammed Tâkî Danişpejuh, "Kavl el-Hasan b. Sehl İbnü's-Semh b. Gâlib fi'l-aḥbâri elletî yuḥbiru bihâ kesîrûn", *Makâlât ve ber-rasîhâ, Nasriyyayi Dânişkada-yi ilâhiyyât ve mâ'ârif-i islâmî 3/4* (1970–1971 1349), 254. Bu risâlenin farklı neşirleri olmakla birlikte Muhammed Tâkî Danişpejuh tarafından yapılan neşri önemlidir. Marie Bernand tarafından da tıpkıbasımı ve Fransızcaya tercümesi yapılmıştır lakin Marie Bernand risâlenin yazarını yani İbnü's-Semh'in kimliği tespit edememiştir. İbnü's-Semh, *Qavlün fi'l-Aḥbâri elletî yuḥbiru bihâ kesîrûn* (Qatar Digital Library: British Library: Oriental Manuscripts, Add MS 7473).

⁴⁷ Endress, "The Baghdad Aristotelians", 494; Her ne kadar burada İslâmî ilimler içerisindeki hadis ilminin kriterlerini hedef aldığı ifade edilse de aslında mütevatirin otoritesini kullanmak diğer dini geleneklerde de bulunmaktadır. Örneğin Yahudilerin Hz. Musa'ya nispetle "benim şeriatım nesh edeni yalanlayınız" veya "Benden sonra peygamber yoktur" haberleri ile Hıristiyanların Hz. İsa'nın çarmıha gerildiğine dair haberleri mütevatir kabul etmeleri bu kabildendir. Her iki dine mensup insanlarda kendi inançlarını mütevatir olarak sunmuşlardır ki İbnü's-Semh'in de

metinlerden birisinin, kelâm veya hadisten ziyade felsefeyle daha yakından ilişkili biri tarafından yazıldığını da ifade edebiliriz. İbnü's-Semh her ne kadar tevâtürü râvi sayısından ziyade mantıkî tutarlılık açısından incelese de kendisinin erken dönemde böyle bir meseleyi ele alması daha ziyade eleştirmesi câlib-i dikkat bir husustur. Çünkü tevâtürün temel dayanağı olan sayı şartı yani sayıca çok kişi tarafından aktarılması tamamen eleştirilmiştir. İbnü's-Semh bir haberin doğruluğu noktasında büyük bir çoğunluğun/sayının tek başına asla yeterli olmayacağını açıkça ifade etmektedir.⁴⁸

3. Bazı Görüşleri

Bağdat felsefe okulunun çalışmaları incelendiğinde onların mantık öğretimine önem verdikleri Aristoteles'in eserlerini anlama ve anlatmaya dayalı çalışmalar yürüttükleri göze çarpmaktadır. Bu sebeple mantık öğretimini onların gündeminin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Bu çevreye mensup

---

eleştirdiği nokta burasıdır. Hüseyin Hansu, *Mütevâtir Haber: Bilgi Değeri ve İslam Düşüncesindeki Yeri* (Van: Bilge Adam Yayınları, 2008), 75-76.

⁴⁸ Ess, İbnü's-Semh'in vermiş olduğu örneği, İslâm düşüncesinin bu konuda geç antik dönem düşüncesine ne kadar yakın olduğunu göstermesi olarak değerlendirmektedir. Her iki kültür de yazılı tespiti sadece zaten bilinen bir şeyi hatırlamanın aracı olarak görmüştür. Ayrıca haberler okunan bir şey değildir. Yani kişi haberleri işitmektedir; bu sebeple temel mesele anlatılanların güvenilirliğidir. Josef van Ess, *Theology and Society in the Second and Third Centuries of the Hijra. Volume 4: A History of Religious Thought in Early Islam*, çev. Gwendolin Goldbloom (Brill, 2018), 725-726; Ebü'l-Hüseyin Basrî, *el-Mu'temed fi usûl'l-fıkh*, nşr. Halil el-Meyyis, thk. Halil Meyyis (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005), 2/81-88 Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'de mütevâtir haberin zârûrî olmayıp nazârî bilgi doğrucuğunu ifade etmektedir. Ona göre mütevâtir haberin zorunlu bilgi ifade etmiş olması herkeşçe bilinen zorunlu bilgiler gibi bilinmesi demektir. Yani herkes tarafından bilinen zorunlu bilgiler gibi mütevâtir haberin ihtiva ettiği bilgiler de herkeşçe mâlûm olması gerekmektedir. Lakin Ebü'l-Hüseyin el-Basrî vakiada durumun böyle olmadığını ifade etmektedir. Ona göre istidlal başka bilgiye ulaştırması açısından bilgilerin tertibinden ibarettir. Bu şekilde zuhûr eden bilgilerde istidlâlî bilgi olarak kabul edilmektir. Bu sebeple ona göre mütevâtir haberle vâkî olan bilgilerde bilgilerin sıralanması şeklinde meydana geldiği için istidlâlî olarak değerlendirilmektedir. Çünkü bilginin doğruluğu yalan olmadığını anladığımız zaman ortaya çıkmaktadır. Bu da haberi getiren kişinin kendi görüşünü aktarmadığını anladığımızda ve aynı zamanda herhangi bir şüphe ile yalan için bir kastının olmadığını öğrendiğimizde haberin doğruluğuna hükmederiz. Bakıldığı zaman bilgi zorunlu olarak ortaya çıkmaktan ziyade belirli öncüllerin sıralanması neticesinde meydana gelmektedir. Basrî'ye göre zikrettiği şartları hâiz olduğunda haber doğru iken bu şartlardan birisinin eksik olması halinde doğruluğu şüpheli duruma düşmektedir. Ebü'l-Hüseyin el-Basrî mütevâtir ile meydana gelen bilgide şüphe olmadığına dair görüşleri kabul etmemektedir. Ona göre böyle bir durum zorunlu bilgiler için söz konusu olup mütevâtirle vâkî olan bilgi için söz konusu değildir. Zira ona göre bu tür bilgi iktisabîdir. Mütevâtir haberin zorunlu bilgi ifade etmemesi aslında Kur'ân'ın günümüze ulaşması açısından da problem gibi durmaktadır. Ancak Ebü'l-Hüseyin el-Basrî yukarıda da ifade ettiğimiz gibi- burada tartışmaya açtığı konu vahiy ve mücizelerle teyit edilmiş haberin dışında kalanlardır. Yani beşerî ölçüler nispetinde aktarılan bilgiler üzerinde tevâtürün oluşmasıdır. Kendisi konunun başında hikmet gereği Allah kelâmının mütevâtir olması gerektiğini ifade etmektedir. Bu noktada bir şüphe söz konusu değildir. Bkz.; Delen, *Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin Kelam Sistemi*, 82-86.

olanların sadece mantık ile ilgilendikleri izlenimine yol açmamak için belirtmek gerekir ki onlar özellikle tıp, felsefe, hitâbet, ilâhiyat gibi alanlarla da ilgilenmişlerdir. Lakin mantık en önde gelen uğraşı sahalarıdır. İbnü's-Semh de tıp, felsefe gibi alanlarla ilgilenmiş lakin mantığa ilgisi daha belirginleşmiştir. O Aristoteles'in *Fizik* eserini hocası Yahyâ b. Adî'den okuyarak hâşiye tarzında tutmuş olduğu notları ile daha sonraki nesillere aktarmıştır. Kendisinden önceki birikimi tevarüs ederek yorumları ile sonraki nesle aktaran önemli halkalardan birisi olmuştur.⁴⁹ Mantığın kapalı yönlerini açıklaması, daha anlaşılır bir şekilde anlatması ile ön plana çıkmakla birlikte döneminin önde gelen mantıkçıları arasında da gösterilmektedir.⁵⁰

Bağdat ekolü ana damar olarak Ebû Bîsr Mettâ b. Yûnus el-Kunnâî (öl. 328/940) - Fârâbî – Yahyâ b. Adî – İbnü's-Semh – Ebü'l-Ferec İbnü't-Tayyib yoluyla Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'ye ulaşmaktadır. Bağdat ekolünün daha sonraki devam eden süreçte temsilci bulamaması ekolü bir nevi unutturmuş ve İslâm felsefe tarihinde Fârâbî – İbn Sînâ ikilisi üzerinden bir sistem kurulmuştur. Bağdat ekolünün karakteristik özelliği Aristoteles mantığına sıkı sıkıya bağlı olmaları ve felsefî eserleri tercüme ederek Aristoteles'in eserlerine şerhler yazmalarıdır. Yine aynı şekilde Galen tıbbına bağlı kalmak da Bağdat okulunun temel özelliklerinden birisidir.⁵¹ Hatta o dönemde sadece Bağdat okulunda Galen'in eserlerinin okutulduğu bilinmektedir.⁵² İbn Sînâ aslında Bağdat ekolüne muhalefet ile temayüz etmiştir. Bağdat ekolünü yer yer tahkir eden ifadeleri de bunu teyit eder mâhiyettedir. Bu okulun özellikle Hıristiyan tabipler tarafından takip edilmesi, Aristoteles'in eserleri etrafında şerh geleneği oluşturması dikkat çeken özelliklerdendir. Hıristiyan mantıkçıların savunma tarzında mantık yazımına başvurmaları muhtemelen iki grup arasındaki ilişkinin gerginleşmesinde etkili olmuştur. İbn Sînâ'nın Bağdat felsefe okulu içerisinde saygı duyduğu tek isim Fârâbî'dir. İbn Sînâ'nın özellikle kendi çağdaşı olan İbnü's-Semh ve Yahyâ b. Adî'nin meclisinden arkadaşı olan ve aralarında hoca-öğrenci ilişkisi olduğu da anlaşılabilir Ebü'l-Ferec'i tahkir eden

⁴⁹ bk. Kayacık, *Bağdat Okulu*, 116.

⁵⁰ İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-'ulemâ'*, 302.

⁵¹ Bağdat Okulu hem mantık ve felsefe hem de tıp alanında faaliyet gösteren bir eğitim merkeziydi. Bimaristanlarda tıbbi eğitim veren alimler, sadece doktor olarak değil, aynı zamanda bazıları filozof olarak da biliniyordu. Bu dönemdeki eğitim, tıp ve felsefe arasında sıkı bir entegrasyona işaret ederken, öğretim üyeleri çeşitli bilim dallarında uzmanlaşarak öğrencilere geniş bir perspektif sunmaktaydı. Bu okul, özellikle de tıp, mantık ve felsefe alanındaki katkılarıyla dikkat çekmektedir. Ahmet Kayacık, "Bağdat'tan Endülüs'e Mantık Geleneği ve İbn Rüşd", *Doğu-Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutu: İbn Rüşd'ü Yeniden Düşünmek* (Sivas, 2009), 11/410.

⁵² Tony Street, *İslam Mantık Tarihi*, çev. Harun Kuşlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2016), 58-59.

söylemleri meşhurdur.⁵³

İbnü's-Semh bulunduğu felsefî çevreyi temsil ederek hocası Yahyâ b. Adî'nin takipçisi olmuştur. O da Yahyâ b. Adî gibi düşünerek felsefeyi İlk İlke'nin, saf iyyinin ve en yüksek iyyinin aklî cihetten idraki olarak değerlendirmektedir. Felsefenin hem teorik hem de pratik kısımları burhânî deliller aracılığıyla aklî idrake dayanmaktadır ve filozofu gerçek mutluluğa ulaştıran da budur.

İbnü's-Semh'e göre Tanrı'nın kesin bilgisine yani ilmi ilâhiye ancak ilâhiyat bilgisiyle ulaşabiliriz. Bu düzen ve nizamın en üstünde, eşi ve benzeri olmayan ve başka hiçbir şey tarafından öncelenmeyen bir varlık bulunmaktadır. Bu varlık varlığını başka hiçbir şeyden almamış olup bu nedenle benzersiz ve aynı zamanda ezelf ve ebedîdir. Tek ve İlk varlık, kendisi dışındaki her şeye varlık bahşeder. Yani İbnü's-Semh diğer tüm mevcudatın varlığını O'ndan aldığını vurgulamaktadır. O'nun hakkında hiçbir şekilde çokluk ve mevcudata benzerlik gibi bir durum söz konusu olamaz. İbnü's-Semh diğer varlıkların İlk'ten nasıl ortaya çıktıklarını ve varlıklarının devamı gibi mevcudat arasındaki işleyişin, işleyiş düzeninin/merâtibinin, nasıl olduğunu felsefe aracılığı ile öğrenilebileceğini savunmaktadır.⁵⁴

İnsanın mutlak hakikate yani en ulvî mutluluğa ulaşmasının yollarını arayan İbnü's-Semh'e göre insan aklının bu idrake kesin olarak ulaşacak seviyeye gelmesi, en mükemmel ve mutlu yaşama kavuşması anlamına gelmektedir. Ona göre amelî/pratik aklın kemâlî, felsefenin pratik kısmının yani amele tekabül eden bölümünün konusudur. İnsan bu şekilde, iyi ve kötü arasındaki farkı ayırt eder ve ruhun özünü mümkün olan en iyi durumda tuttuğu için iyyinin tercih edilmesi gerektiğini ortaya koyar. Amelî felsefe insanın fazileti elde etmesini akıl, gazap ve şehvet arasındaki ilişkiye atıfta bulunarak açıklar ve karakterin islahı yoluyla fazilet kazanmanın yolunu açıklığa kavuşturur. Bu noktayı kendisine dert edinen bir insan nefisini sorgulayarak faziletten nerede ayrıldığını anlamaya çalışarak bu durumu düzeltmeye çalışmaktadır. Bu tıpkı eğri bir tahta parçasını düzeltmek gibi karakterini faziletli/erdemli olacak şekilde düzeltmesi veya eğitmesi demektir. Faziletli bir kişiliğe sahip olmak için gerekli olan şartlar arasında kişinin sosyal çevresinin de rolü bulunmaktadır. Yani aile ve toplum tarafından yetiştirilmesi

⁵³ İbn Sînâ, *el-Mübâhâşât*, thk. Muhsin Bidarfer (Kum: İntişârât-i Bidâr, 1413), 82-83; bk. eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-ervâh ve ravzatü'l-efrâh = Bilgelerin tarihi ve özdeyişleri (eleştirmeli metin-çeviri)*, thk. Eşref Altaş (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), 698.

⁵⁴ Muhakkik, "Risâle-i İbnü's-Semh der gâyat-i felsefe", 327-328; Varlık-mahiyet birlikteliğinin temeli kabul edilen bu görüş Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin varlık-mahiyet ayniyetini savunması bakımından da önem arz etmektedir. Varlık-mahiyet aynılığını en güzel ortaya koyan görüş - İbnü'-Semh'in ifade ettiği gibi- ilk illet veya ilk ilkedir. Kendisi dışındaki her şey varlığını ona borçludur diğer bir ifade ile ilk ilke tüm mevcudata varlığını vermektedir. Krş: Rüküddîn Mahmûd b. Muhammed el-Melâhimî el-Hârizmî İbnü'l-Melâhimî, *Kitâbü'l-Fâ'ik fi uşûlî'd-dîn*, thk. Wilferd Madelung - Martin J McDermott (Tahran: Müessesese-i Pejûheş-i Hikmet ve Felsefe-i İnan, 2007), 46; Ayr bkz: Delen, *Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin Kelam Sistemi*, 131-132.

önem arz etmektedir. Diğer taraftan İbnü's-Semh faziletli bir kişiliğe erişebilmek için, kişinin faziletli olmaya istekli olması; faziletli davranışları yapmada gayretli olması ve nihayetinde iyiliğin ruhun özüne uygun olduğuna ve ruhun terakkî etmesi için uygun olduğuna dair delil [burhan] yollu entelektüel bir kavrayışa ulaşması şeklinde ilave başka maddelere de yer vermektedir. İbnü's-Semh bir kimseye gerçek faziletin bahşedilip bahşedilmediğinin faziletin ona gerçek bir mutluluk, ahlaksızlığın ise acı vermesinden anlaşılabilceğini ifade etmektedir. Ahlâkî değerlere ilişkin gerçek bilgi, gazap ve şehvetin saptırmaları karşısında doğru yolu gösteren akıl tarafından yönlendirilmektedir. Bu sebeple felsefenin gayesi, insanların kemale ulaşmalarını ve yaşamlarını daha iyi, daha güzel ve daha mutlu hale getirmelerine yardımcı olmaktan ibarettir.⁵⁵

İbnü's-Semh'in alem anlayışı hakkında en önemli ipucunu Aristoteles'in *Fizik* eserine yazdığı şerh vermektedir. Yukarıda da ifade edildiği gibi şerhte Yahyâ en-Nahvî'den alıntılar veya özetlemeler bulunmaktadır ki bu noktada kendisinin Yahyâ en-Nâhvî'nin açıklamalarından büyük ölçüde etkilendiği söylenebilir.⁵⁶ Lettinck, Yahyâ en-Nahvî'nin Aristoteles'in hareket teorisini eleştirmesi karşısında İbnü's-Semh'in Aristotelesçi modeli savunduğunu ifade etmektedir.⁵⁷

Sonuç

Bağdat felsefe okulunun son üstadı olarak anılan İbnü's-Semh'in iyi bir Aristoteles takipçisi ve şârihi olduğu anlaşılmaktadır ancak İbnü's-Semh'in önemini sadece sıkı bir Aristotelesçi olmasında aramak doğru değildir. Bu sebeple Bağdat felsefe okulu içerisinde Aristotelesçi geleneğe ait tercüme edilen metinlerin incelenmesine yönelik, bilimsel yaklaşım geliştirmede İbnü's-Semh'in önemli katkısının olduğunu unutmamak gerekmektedir. Aristoteles metinlerini anlama çabası, onu *Retorik* ve *Fizik* gibi kilit metinlerin yeni çevirilerini hazırlamaya sevk etmiş ve böylece daha önceki Süryânîce ve

⁵⁵ Muhakkik, "Risâle-i İbnü's-Semh der gâyat-i felsefe", 328-332.

⁵⁶ Paul Lettinck, *Aristotle's Physics and its Reception in the Arabic World* (Leiden: Brill, 1994), 125-129.

⁵⁷ Lettinck, *Aristotle's Physics*, 20-21; Hareket eden bir cisim sadece hareketinin başlangıcında değil, tüm seyri boyunca bir hareket ettiriciye ihtiyaç duymaktadır. Bu hareket ettirici de etrafındaki havadır bundan dolayı boşlukta itici bir hareket mümkün görülmemiştir. Buna göre atılan bir taş, onu hareket ettiren tarafından üzerine uygulanan bir güçle değil, onu çevreleyen hava tarafından hareket ettirilmektedir. Diğer taraftan Yahyâ en-Nahvî, hareket eden bir cismin, hava gibi maddi bir ortama gerek olmaksızın, hareketin asıl nedeninden aldığı dahili bir güç tarafından hareket ettirildiğini iddia etmiştir. Endres bu görüşün İbn Sînâ'ya cansız varlıkların hareket teorisini açıklama noktasında etki ettiğini ifade etmektedir. Endress, "The Baghdad Aristotelians", 496.

Arapça çevirileri karşılaştırıp istinsah etmiştir. Ayrıca içinde bulunduğu geleneğe sadık kalarak bu metinleri derslerde okutarak şerh etmiştir. Günümüzden bakıldığında bu sade/basit bir aktarım veya özgün olmayan bir faaliyet olarak değerlendirilebilir. Lakin bunun kendi dönem ve bağlamında değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu sebeple önemli metinlerin korunması, sonraki nesillere aktarılması ve açıklanması İbnü's-Semh'in özgünlük yönü olarak değerlendirilebilir.

İbnü'-Semh'in tevarüs ettiği geleneği canlı tutma çabası Aristotelesçiliği Bağdat'ta ve dolayısıyla tüm İslâm dünyasında hâkim felsefî paradigmaya dönüştürmüştür. Kelâm-Felsefe ilişkisinin normalleşme sürecine bakıldığında bunun yolunun Aristoteles metinlerinden geçtiği gözlemlenmektedir. Bu cihetten bakıldığında o, Aristoteles'in metinlerini okuyan, Arapçaya aktaran, okutan ve metinlerin korunmasını sağlayan bu ekolün içinde önemli bir kavşak noktası görevi görmüştür. Bu durumu Ebü'l-Hüseyn el-Basrî üzerinden düşündüğümüzde erken dönemde mantığın kelâmî düşüncede kullanıma alınması ve felsefî yöntemle harmanlanmış bir yöntem teklifinin bulunması bu etkileşimi daha açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin felsefeye olan bu ilgisi kelâm düşüncesindeki kırılma açısından önemli bir noktadır. Zîra kendisiyle birlikte, sürekli zemmedilen felsefe algısı kırılmaya başlanmış ve kelâm-felsefe ilişkisinin ilk adımları atılmış olmaktadır.

Genel olarak dönemlendirme takvimi belirli uygulamalar üzerinden ileri sürülmektedir. Bu takvimlendirmede de göze çarpan husus metottaki değişimdir. Kıyas, in'ikâs-ı edille gibi metotlardan vazgeçilmiştir. Kelâm ilminde mütekaddim ve müteahhir dönem şeklinde sınıflandırmaya işaret edilen bu kırılmaların ilk örneklerinin Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'de görülmesi kıymeti hâiz bir noktadır. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin erken dönemde kelâm ilmi içerisinde felsefî yorumu tekeffül etmiş olması olarak anladığımız bu hususa katkı sunan en önemli kişilerden birisi İbnü's-Semh'tir. Burada belki de dikkat çeken önemli örnek İbn Rüşd'tür. İbn Rüşd'ün mantık öğrendiği silsilede de İbnü's-Semh bulunmaktadır. Tâbiri câizse İbnü's-Semh bu konumuyla son kavşak noktasını oluşturmaktadır zira felsefî söylem artık tamamıyla İslâm âlimlerinin eline geçmektedir. İbn Sînâ kendisinden önceki felsefî birikimi, kurmuş olduğu felsefî okul içerisinde eritmiştir. İbn Sînâ her ne kadar Bağdat okuluna ait metinlerden yararlanmış olsa da okula mensup üstatlarla arasının iyi olmadığı aşikardır. Her ne kadar İbnü's-Semh'i eleştirse de yine felsefî konumu itibarıyla Ebü'l-Ferec'e kıyasla onun hakkını teslim etmektedir.

İslâm düşüncesinin seyri açısından özellikle Bağdat felsefe okulunun etkisi gerek metin bazlı gerek medrese/okul bazlı incelenmeyi bekleyen bir konudur. Genel olarak İslâm kültür havzasında felsefe temelli söylemleri doğrudan İbn Sînâ'ya indirgemek de ayrı bir toptancı yaklaşımdır. İbn Sînâ'dan

sonra yaşamış olan ve çağdaşı olarak kabul edilen Basrî'nin, İbn Sînâ'nın düşüncelerinden haberdar olduğu bilinmektedir. Fahreddin er-Râzî'nin, Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin *Taşaffuh*'ta İbn Sînâ'dan alıntı yaptığını da ima etmesi bunu teyit eden unsurlardandır.⁵⁸ Ancak Basrî, dönemin ünlü filozoflarından İbnü's-Semh ve Ebü'l-Ferec İbnü't-Tayyib ile yakın bir ilişki içinde olmuştur. Basrî'nin eserlerine ve onun düşüncesini aktaran yazarlara bakıldığında, onun üzerindeki felsefi etki bariz bir şekilde gözlemlenmektedir; ancak bu, onu tam anlamıyla bir İbn Sînâ takipçisi yapmak için yeterli gerekçe olarak görülemez.⁵⁹ İbn Sînâ'nın buradaki etkisi şüphesiz ki yadırganamaz. Lakin özellikle Aristoteles'in metinlerini koruyarak, İslâm kültür havzasına aktarımındaki geçiş durakları da önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Aristo. *et-tabî'a*. thk. Abdurrahman Bedevî. 2 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1984.
- Aristo. *Şerhu's-Semâ'i't-tabî'î*. Leiden: Leiden University Libraries, 583. <http://hdl.handle.net/1887.1/item:1566795>
- Basrî, Ebü'l-Hüseyn. *el-Mu'temed fi uşûli'l-fıkh*. nşr. Halil el-Meyyis. thk. Halil Meyyis. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 3. Basım, 2005.
- Bilen, Osman. "Ebû Bîşr Mattâ ile Ebû Sa'îd es-Sîrâfî Arasında Mantık ve Gramer Üzerine Bir Tartışma". *İslâmiyat Dergisi* 7/2 (2004), 155-172.
- Bonadeo, Cecilia Martini. "Ibn al-Samh". *Encyclopedia of Medieval Philosophy*. ed. Henrik Lagerlund. 514. Dordrecht: Springer Netherlands, 2011.
- Cüşemî, Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim. "Şerhu 'Uyûni'l-mesâ'il". *Fazlû'l-i'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. Fuad Seyyid. Tunus: ed-Darü't-Tunisiyye, 1974.
- Danişpejuh, Muhammed Tâkî. "Kavl el-Hasan b. Sehl İbnü's-Semh b. Gâlib fi'l-aşbâri elletî yuhbiru bihâ kesîrûn". *Makâlât ve ber-rasîhâ, Nasriyyayi Dânişkada-yi ilâhiyyât ve ma'ârif-i islâmî* 3/4 (1970–1971 1349), 239-257.
- Delen, Halil İbrahim. *Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin Kelam Sistemi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2023.
- Ebü Züneyd, Abdülhamîd b. Ali. "Dirase - Muhakkikin Girişi". *Şerhu'l-'Umed*. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1990.
- Elvira Wakelnig. "Ibn al-Samh, Abû 'Alî". *Encyclopaedia of Islam, THREE*. Leiden: Brill, 2019. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_ei3_COM_32220
- Endress, Gerhard. "The Baghdad Aristotelians". *Philosophy in the Islamic World*. ed. Ulrich Rudolph vd. 421-525. Handbook of Oriental Studies. Section 1 The Near

⁵⁸ Bk.: Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî Fahreddin er-Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye mine'l-ilmî'l-ilâhî*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ (Beyrut: Dârü'l-Kitâbü'l-Arabi, ts.), 4/54-55.

⁵⁹ Kaya, *İbn Sînâ'nın Kelâma Etkisi*, 21.

- and Middle East 115/1. Leiden, The Netherlands: Brill, 2017.
https://doi.org/10.1163/9789004492547_011
- Ess, Josef van. *Der Eine und das Andere: Beobachtungen an islamischen haeresiographischen Texten*. Berlin: Walter de Gruyter, 2010.
- Ess, Josef van. *Theology and Society in the Second and Third Centuries of the Hijra. Volume 4: A History of Religious Thought in Early Islam*. çev. Gwendolin Goldbloom. Brill, 2018.
- eş-Şehrezûrî. *Nüzhëtü'l-ervâh ve ravzatü'l-efrâh = Bilgelerin tarihi ve özdeyişleri (eleştirmeli metin-çeviri)*. thk. Eşref Altaş. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî. *el-Metâlibü'l-âliye mine'l-'ilmî'l-ilâhî*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, ts.
- Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî. *er-Riyâzü'l-mûniqa fî Ârâi Ehli'l-İlm*. nşr. Esad Cuma. Kayrevan: Merkezü'n-Neşri'l-Camiî Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-Ulumi'l-İnsaniyye bi'l-Keyrevan, 2004.
- Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî. *Nihâyetü'l-'uqûl fî dirâyeti'l-uşûl*. thk. Sa'îd Fûde. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'z-Zehâir, 2015.
- Giannakis, Elias. "The Structure of Abû l-Huşayn al-Başrî's Copy of Aristotle's Physics". *Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften* 8 (1993), 251-258.
- Gimaret, Daniel. "Abu'l-Hosayn Başrî". *Encyclopædia Iranica*. 1/322-324, 2011.
<http://www.iranicaonline.org/articles/abul-hosayn-mohammad-b>
- Guerrero, Rafael Ramón. "Aristotle and Ibn Hazm. On the Logic of the Taqrîb". *Ibn Hazm of Cordoba The Life and Works of a Controversial Thinker*. 403-416. Handbook of Oriental Studies. Section 1 The Near and Middle East 103. Leiden, The Netherlands: Brill, 2013. https://doi.org/10.1163/9789004243101_014
- Gutas, Dimitri. "Origins in Baghdad". *The Cambridge History of Medieval Philosophy*. ed. Robert Pasnau. 1/9-25. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521762168.003>
- Gutas, Dimitri. *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*. çev. Lütfü Şimşek. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.
- Hacı Halife, Mustafa b Abdullah Kâtib Çelebi. *Süllemü'l-vüşûl ilâ tabakâti'l-fuḥûl*. thk. Mahmud Abdülkadir el-Arnaut. İstanbul: Ma'hedü'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye / İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2010.
- Hansu, Hüseyin. *Mütevâtir Haber : Bilgi Değeri ve İslam Düşüncesindeki Yeri*. Van: Bilge Adam Yayınları, 2008.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Sa'îd. "et-Taqrîb li-haddi'l-mantîk". *Resâ'ilü İbn Hazm*. thk. İhsan Abbas. 4/91-356. Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 1987.
- İbn Sînâ. *el-Mübâhâşât*. thk. Muhsin Bidarfer. Kum: İntişârât-i Bîdâr, 1413.

- İbn Teymiyye, Takiyyüddin. *Der'ü te'ârûzî'l-'aql ve'n-naql = Muvâfakatü şahîhî'l-menkûl li-şarîhî'l-ma'kûl*. thk. Muhammed Reşad Salim. 10 Cilt. Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Süüd el-İslâmiyye, 2. Basım, 1991.
- İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî. *İhbârü'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ' (Târîhu'l-hükemâ')*. thk. İbrâhîm Şemseddîn. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- İbnü'l-Melâhimî, Rûknüddîn Mahmûd b. Muhammed el-Melâhimî el-Hârizmî. *Kitâbü'l-Fâ'ik fî uşûli'd-dîn*. thk. Wilferd Madelung - Martin J McDermott. Tahran: Müessese-i Pejûheş-i Hikmet ve Felsefe-i İran, 2007.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramazan. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1997.
- İbnü's-Semhî. *Qavlün fî'l-Ahbâri elletî yuħbiru bihâ kesîrûn*. Qatar Digital Library: British Library: Oriental Manuscripts, Add MS 7473, 33b-40b. https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100023677047.0x000007
- Kaya, Mahmut. "el-İmtâ' ve'l-mu'ânese". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 22/239-240. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000.
- Kaya, Veysel. *İbn Sînâ'nın Kelâma Etkisi*. Otto, 2015.
- Kayacık, Ahmet. *Bağdat Okulu ve İslam Düşüncesindeki Yeri*. İstanbul: Üniversite Kitabevi, 2004.
- Kayacık, Ahmet. "Bağdat'tan Endülüs'e Mantık Geleneği ve İbn Rüşd". *Doğu-Batı İlişkinin Entelektüel Boyutu: İbn Rüşd'ü Yeniden Düşünmek*. 11/409-418. Sivas, 2009.
- Kraemer, Joel L. *Humanism in the Renaissance of Islam -The Cultural Revival during the Buyid Age-*. Leiden, The Netherlands: Brill, 1992.
- Letting, Paul. *Aristotle's Physics and its Reception in the Arabic World*. Leiden: Brill, 1994.
- Letting, Paul - Urmsen, James Opie. *Philoponus: On Aristotle Physics 5-8 with Simplicius: On Aristotle on the Void*. London: Bloomsbury Academic, 1994.
- Madelung, Wilferd. "Abü'l-İhsayn al-Başrî". *Encyclopaedia of Islam, THREE*, 2007. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_ei3_COM_0011
- Madelung, Wilfred. "Ebu'l-Hüseyn Basrî'nin Tanrı'nın Varlığıyla İlgili Delili". çev. Veysel Kaya. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XIX/1 (2010), 333-340.
- McGinnis, Jon - Reisman, David C. *Classical Arabic Philosophy: An Anthology of Sources*. Indianapolis: Hackett Publishing Company, Inc., 2007.
- Montada, Josep Puig. "Aristotle, His Course On Natural Philosophy And The Arabic Tradition". *International journal for the transfer of knowledge* 3 (2018), 91-109. <https://doi.org/10.21071/mijtk.v0i3.10771>
- Muhakkik, Mehdî. "Risâle-i İbnü's-Semhî der gâyat-i felsefe". *Bist guftâr der mebâhisi 'ilmî ve felsefî ve kelâmî ve firaki islâmî*. 319-332. Tahran: Müessese-i Mütalaat-ı İslâmî Dânişgâh-ı McGill Şube-i Tahran, 1976.
- Ökten, Saadetin. "İbnü's-Semhî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 21/204. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

- Rescher, Nicholas. *İslam Mantık Tarihi*. çev. Ahmet Kayacık. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- Rius, Mònica. "İbn al-Samh: Abū al-Qāsim Aşbagh Ibn Muḥammad Ibn al-Samh al-Gharnāṭī". *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*. ed. Thomas Hockey vd. 568-568. New York, NY: Springer, 2007. https://doi.org/10.1007/978-0-387-30400-7_691
- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*. çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî. 5 Cilt. Suudi Arabistan: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, ts.
- Stern, S. M. "İbn al-Samh". *Journal of the Royal Asiatic Society* 88/1-2 (1956), 31-44. <https://doi.org/10.1017/S0035869X00114443>
- Street, Tony. *İslam Mantık Tarihi*. çev. Harun Kuşlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b Abdilkerîm b Ahmed. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Emir Ali Mehna - Ali Hasan Faur. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 3. Basım, 1993.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *Nihâyetü'l-ikdâm fî 'ilmi'l-keîlâm*. thk. Alfred Guillaume. Londra: Oxford University Press, 1934.
- Tekin, Alaattin. "Mantıkçı ve Şarih Ebû'l-Ferec Abdullah İbnü't-Tayyib'in Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri". *Mantık Araştırmaları Dergisi* 4/1 (30 Haziran 2022), 63-103.
- Tevhîdî, Ebû Hayyân Alî b. Muhammed b. Abbâs et-. *el-İmtâ' ve'l-mu'ânese*. thk. Heysem Halîfe Tuaymî. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Unsûriyye, 1424.
- Tevhîdî, Ebû Hayyân Alî b. Muhammed b. Abbâs et-. *el-Mukâbesât*. thk. Muhammed Tevfik Hüseyin. Bağdad: Dârü'l-âdâbi lî'n-neşri ve't-tevzî', 1970.
- Tuaymî, Heysem Halîfe. "Mukaddime". *el-İmtâ' ve'l-mu'ânese*. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Unsûriyye, 1424.
- Vagelpohl, Uwe. *Aristotle's Rhetoric in the East: The Syriac and Arabic Translation and Commentary Tradition*. Leiden, The Netherlands: Brill, 2008. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004166813.i-347>
- Yahyâ b. Adî, Ebû Zekeriyâ. *Maḳālâtü yahyâ b. 'adî el-felsefiyye*. thk. Sahbân Halîfât. Amman: el-Câmîatü'l-Ürdüniyye, 1988.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu'cemü'l-üdebâ' = İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb = Ṭabaḳâtü'l-üdebâ*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Garbi'l-İslâmî, 1993.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. Şuayb el-Arnaut. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1985.
- Zirikî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris. *el-A'lâm : Ḳāmûsü terâcîm li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşriḳîn*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm lî'l-Melâyin, 2002.

